

INTERKULTURALITA A INTERKULTURNÍ KOMUNIKACE

Andrea ZAHRADNÍKOVÁ

Abstrakt:

Příspěvek představuje vznikající disertační práci, jejímž ústředním tématem je interkulturalita. Pozornost je věnována aktuálnímu významu zvoleného tématu a problematice vymezení základních pojmů. Dále je pojednáno o kulturních rozdílech, které mohou být příčinou řady komunikačních problémů, o nezanedbatelné roli národních stereotypů a vytváření obrazu cizinců v psaných textech. Je poukázáno na dosavadní neexistenci studie reflektující interkulturalitu v beletristických textech, jejíž vytvoření je cílem představované práce.

Klíčová slova:

interkulturalita, interkulturní komunikace, stereotypy, obraz cizinců v médiích a literatuře

Vlastní text

V tomto příspěvku bych ráda představila hlavní téma své disertační práce, na které právě pracuji v rámci doktorského studia na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Ačkoli stojím teprve na začátku svého bádání, domnívám se, že ústřední téma práce, interkulturalita, je v současnosti velmi aktuální a důležité.

Téma interkulturality se stává stále významnějším v souvislosti s probíhajícími proměnami současné společnosti. Jednotlivé národy nejsou v moderní době izolovanými homogenními skupinami, ale výrazně zaznamenávají důsledky stále rostoucího fenoménu světové globalizace ve vědě a technice, v hromadné komunikaci, v obchodní sféře, v turismu, kultuře, finančnictví, kriminalitě atd. Moderní společnost je společností globální, v níž se na různých úrovních, prostřednictvím různých komunikačních kanálů, v různých situacích často setkávají představitelé odlišných kultur a národů. Celý svět se propojuje, vzniká řada nadnárodních společenství a sílí migrační pohyby. Také Česká republika prochází v posledních letech transformací, z téměř monokulturní izolované společnosti se v reakci na celosvětové trendy mění ve společnost otevřenou a pluralitní. Podle posledního sčítání lidu tvoří 10 % obyvatelstva České republiky lidé, kteří se hlásí k jiné než české národnosti (nejvyšší zastoupení má národnost slovenská, polská, německá, romská, ukrajinská, vietnamská).¹ Jako samostatný národ se také identifikují někteří Moravané a Slezané, přičemž nelze popřít, že i zde můžeme zaznamenávat určité kulturní rozdíly, ačkoli obyvatelé Moravy a Slezska obvykle vnímáme jako součást českého národa a kultury.

Podíl cizinců na složení obyvatelstva naší republiky je nezanedbatelný. Většina z nich se zde natrvalo usazuje, zapojuje se do pracovního i společenského života. V důsledku toho se často mezi výrazy užívané v sociální komunikaci zařazuje adjektivum multikulturní, a my si stále silněji uvědomujeme rozmanitost naší společnosti i fakt, že budeme často přicházet do styku s příslušníky jiných národů, ať už půjde o styky přímé nebo zprostředkované. V každém kontaktu se zástupci odlišných etnik je přitom nesmírně důležité umět spolu navzájem správně komunikovat. V důsledku toho je pro moderní vědní obory nutné zabývat se otázkami

¹ Český statistický úřad, Národnostní složení obyvatelstva, podrobněji <http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/p/4114-03>.

interkulturality, interkulturní komunikace, vzájemného porozumění i interkulturní interpretace.

Vymezení základních pojmů v oblasti interkulturality není jednoduché. Jedná se o problematiku, která zasahuje do mnoha vědních oborů, z nichž každý ji interpretuje podle svých potřeb. Ve světové literatuře se objevuje řada definic, které se různí jednak podle disciplín zabývajících se interkulturalitou, jednak podle kulturních oblastí, v nichž je tento obor pěstován. Je tedy nutno pokusit se uchopit stávající poznatky, sjednotit je a vytvořit tak jakousi teoretickou bázi, o kterou se mohou následně opírat vlastní praktické analýzy. Východiskem by se měly stát pojmy kultura, komunikace a interkulturalita. Tyto pojmy se skládají z mnoha aspektů, které jsou v různých vědních oborech nazírány z různých hledisek (Jaklová, 2007).

Podle Průchy (2004) lze rozlišit dvě skupiny pojetí kultury. V širším pojetí zahrnuje pojem kultura všechno, co vytváří lidská civilizace, jde tedy o materiální výsledky lidské činnosti (nástroje, oděvy, průmysl atd.) a o duchovní tvůrby lidí (umění, právo, politika atd.). Podle užšího pojetí, uplatňovaného mj. v interkulturní psychologii, je pojem kultura spojován spíše s projevy lidského chování. Kulturou společenství se zde tedy míní jeho zvyklosti, symboly, komunikační normy, hodnotové systémy, předávané zkušenosti apod. Právě toto pojetí je podle mého názoru vhodné, pokud hovoříme o interkulturní komunikaci, tedy o komunikaci mezi dvěma kulturami, v níž se zákonitě objevují překážky plynoucí z kulturní odlišnosti a vnímání této odlišnosti jednotlivými účastníky komunikačního procesu, jak o tom bude pojednáno dále.

V souvislosti s kulturou nesmíme opomíjet také pojmy etnikum a národ. Tyto pojmy bývají často ztotožňovány a jejich striktní odlišení je problematické. V české a evropské tradici převládá pojetí, podle něhož se moderní národy vyvinuly z příslušných etnik, a tyto národy mají své vlastní státy.² Na základě sociologických teorií pak můžeme národ definovat jako „...osobitě a uvědomělé kulturní a politické společenství, na jehož utváření mají největší vliv společné dějiny a společné území.“³ Zároveň jsou uváděny tři typy kritérií pro identifikaci národa: kritéria kultury (společný jazyk, náboženství nebo dějinná zkušenost), kritéria politické existence (národy mají vlastní stát nebo autonomní celek ve státě) a psychologická kritéria (jednotlivci sdílejí vědomí o své příslušnosti k určitému národu).

Pojem komunikace můžeme z hlediska interkulturní komunikace chápat jako proces, v němž centrální roli hrají symboly. Proces, v němž nejde o vysílání a přijímání korektních, objektivních poselství, nýbrž o vytváření společných významů. Pojem interkulturalita vychází podle W. Welsche (1995) z tradiční představy, že kultury jsou jakési ostrovy, striktně limitované a oddělené entity, které se mohou navzájem ignorovat, podceňovat, bojovat proti sobě, anebo naopak snažit se porozumět si, vyměňovat si vzájemné hodnoty, modely a způsoby chování. Koncept interkulturality hledá způsob koexistence těchto odlišných kultur a způsob komunikace mezi nimi. Vychází přitom z předpokladu, že čím intenzivnější jsou interkulturní kontakty, tím dokonalejší je vzájemné poznání a nižší pravděpodobnost vzniku konfliktů (Jaklová, 2007).

Nutnost zabývat se problematikou interkulturní komunikace, jakožto otázkou, v níž se spojuje koncept koexistence odlišných kultur s potřebou vytváření společných významů, tedy pramení z trendu sbližování a propojování světa, který s sebou nese zintenzivnění mezikulturních vztahů. Lidé pocházející z odlišných prostředí budou přicházet do styku stále častěji, a je tedy důležité, aby spolu dokázali správně komunikovat. Komunikace je složitý

² Etnikum bývá definováno jako společenství lidí, kteří mají společný rasový původ, obvykle společný jazyk a sdílejí společnou kulturu (Průcha, 2004, s. 51).

³ Průcha (2004, s. 54).

proces, i mezi příslušníky stejného národa může docházet k nejrůznějším komunikačním chybám, ale komunikace přesahující hranice kultur je mnohem složitější. Těžkosti pramení ze složitostí jednotlivých kultur, vzájemných odlišností a jejich neznalosti či nepochopení. Vzájemné vztahy mezi představiteli různých kultur naráží na řadu překážek a jen samotná znalost cizího jazyka bezproblémovou interakci nezaručí. Objektem zkoumání interkulturní komunikace by vedle komunikace interpersonální měla být také komunikace medializovaná, neboť ta hraje v současné době velmi důležitou roli a v mnoha ohledech ovlivňuje každého člověka.

V českém vědeckém prostředí nebyla interkulturní komunikaci, především z hlediska lingvistického, doposud věnována soustavná a dlouhodobá pozornost. Interkulturalita je problém interdisciplinární, zasahuje do mnoha vědních oborů a lze jej sledovat z mnoha hledisek. V České republice zatím převažují odborné práce z oblasti pedagogické, politologické a sociologické, které se věnují především otázkám tolerance a snášenlivosti. Dále se také na problematiku interkulturality zaměřuje řada prací o oblasti ekonomiky a obchodu, neboť se jedná o obor, v němž je kontakt a spolupráce s cizinci velmi důležitý. Publikace zabývající se interkulturní komunikací v managementu obvykle hovoří o nutnosti kontaktu s druhými lidmi v pracovním procesu, jehož úspěšnost bývá vedle individuálních odlišností determinována i kulturou. Proces porozumění a hledání „společné řeči“ je tak vždy velmi komplikovaný. V této oblasti se pak klade důraz na zmapování klíčových odlišností jednotlivých kultur, tedy nejen těch, které jsou jen turistickou atrakcí, ale těch, které mohou zásadně ovlivnit pochopení a porozumění mezi lidmi a determinovat společný úspěch v práci.

Mezi kulturní dimenze vyjadřující nejobecnější úroveň rozdílů a ovlivňující pojetí základních parametřů lidského pracovního života patří např. míra kolektivismu (kolektivismus je typický pro společnosti, ve kterých jsou jedinci od narození silně integrováni do soudržných sociálních skupin; pro individualistické kultury je příznačný akcent na jednotlivce, jeho nezávislost, svobodu a odpovědnost), převaha maskulinních nebo femininních hodnot (v maskulinní společnosti jsou sociální role mužů a žen jasně odlišené, ve femininní společnosti se tyto role překrývají; jako příklad maskulinní společnosti je uváděno Německo a USA, jako příklad femininní společnosti Skandinávie), velká nebo malá snaha vyhnout se riziku a nejistotě (jde o míru, v jaké se členové institucí a organizací v dané společnosti cítí být ohroženi nejistými, neznámými a nevypočitatelnými situacemi) apod.

Publikace o interkulturní komunikaci orientované ekonomicky uvádějí dále příklady interkulturních nedorozumění, k nimž může dojít v důsledku odlišných kulturních zvyklostí, např. nedorozumění ve výkladu barev (evropská barva smutku je černá, v Asii většinou bílá, v Brazílii fialová a v Mexiku žlutá; zelená barva je v Evropě přijímána pozitivně, ale v Egyptě je to barva národní, symbolizující islám, proto nesmí být výrobky baleny do zelené, v jihovýchodní Asii symbolizuje zelená barva nemoc), odlišná tolerance zpoždění (přijde-li v Německu manažer na setkání pozdě, považuje se to za osobní urážku a jisté ponižování, v České republice je tolerováno opoždění do patnácti minut, v arabském světě třeba i hodinu) či odlišná míra feminizace společnosti (někteří Arabové se i v obchodním styku řídí zákonem šaria, podle něhož je žena méněcenným tvorem, proto nemůžeme očekávat, že budou evropskou manažerku považovat za rovnocenného partnera). Tyto publikace však především poskytují rady, jak interkulturní rozdíly a konflikty řešit. Upozorňují, že řada nedorozumění nepramení ani tak z odlišností národů samých jako ze vzájemné neznalosti, z odlišných interpretací a následného vzájemného nepochopení. Abychom se takovýchto situací vyvarovali, je především třeba cizí kulturu dobře znát, respektovat ji a ve vztahu k ní učinit vstřícné kroky (Nový, Schroll-Machl, 1999; Hrbek, 2008).

Poznání a respektování cizích kulturních fenoménů a s tím související bezproblémová interkulturní komunikace předpokládá interkulturní výchovu. Sem můžeme zahrnout i

působení psaných textů. Při interkulturní komunikaci nejde jen o jazykovou a kulturně-komunikační kompetenci, ale velmi významnou roli zde hraje také prvek očekávání. Tato očekávání pramení částečně z našich vlastních zkušeností, ale zároveň jsou také odrazem zprostředkovaných obrazů. Obraz cizinců v psaných textech a jejich prezentace v médiích obecně silně ovlivňuje naše vnímání a schopnost bezproblémové oboustranné komunikace. Do interkulturní komunikace se silně promítají předsudky a stereotypy, jež si účastníci v sobě nesou. Nejruznější psané texty, texty žurnalistické, beletristické i další, odráží podáváním obrazu cizinců v dané společnosti panující předsudky a stereotypy o jednotlivých skupinách cizinců nebo takovéto předsudky mohou i samy budovat.

Předsudky a stereotypy jsou nedílnou součástí lidské psychiky. Neexistuje země či národ, jehož příslušníci by v určité míře nesdíleli předpojaté postoje vůči příslušníkům jiných zemí a národů. Předsudky existují velmi často mezi sousedícími národy, ale běžné jsou i vůči národům geograficky velmi vzdáleným. Bylo sice prokázáno, že tyto postoje nemají racionální základ, jsou často historického původu a nemají opodstatnění v současnosti, avšak zároveň se vyznačují vysokou setrvačností a přenositelností z jedné generace na druhou. Národní a etnické stereotypy bývají obvykle vnímány jako něco velmi negativního, jen zřídkakdy se setkáváme s názorem, podle něhož je stereotypizace nedílnou součástí našeho vyrovnávání se s vnějším světem, a tudíž by na ni mělo být nahlíženo jako na potenciálně pozitivní. V české odborné literatuře podala podle J. Průchy (2004, s. 116) definici národních stereotypů D. Drabinová: „*Národní stereotypy slouží všem členům společnosti jako společné hodnotové soustavy vztahů, umožňující konstruovat vnitřní a vnější svět, posilují spojitost členů společnosti, sounáležitost a rozlišení: „naše“ společnost je jiná. Uplatňují se k doložení loajálnosti vůči vlastnímu národu a odůvodňují stavění se do role „obětího beránka“ v období krizi. V konfliktních obdobích se pak stereotypní označení vyostřují v silně negativně zabarvené obrazy.*“

V české populaci jsou samozřejmě také sdíleny stereotypy o jiných národech či o etnických skupinách žijících v České republice. Tyto stereotypy jsou často manifestovány v literatuře, v médiích, v anekdotách i běžné každodenní interpersonální komunikaci, avšak studií o této problematice bylo doposud publikováno poměrně málo. Uplatňování stereotypů a obecně vytváření obrazů cizinců v psaných textech bylo zatím zmapováno jen v několika studiích zaměřujících se na žurnalistiku, příp. i na další masová média. Doposud zde však chybí studie popisující interkulturalitu, tedy reflexi cizinců, v beletristické literatuře, a proto právě její vytvoření je cílem mé disertace. Vliv masových médií na jedince je samozřejmě značný a nápadnější, neboť masová média jsou viditelnější, dynamičtější a aktuálnější, avšak význam textů krásné literatury nelze opomíjet.

Prezentace cizinců v médiích je buď důsledkem toho, že se cizinci, resp. některý aspekt jejich vztahu k českým občanům, stávají hlavním tématem textu nebo jsou aktéry událostí, jež mají hodnotu zprávy. Protože jedním z nejdůležitějších kritérií, které rozhoduje o tom, zda se událost stane mediální zprávou, je negativnost, jsou zprávy o cizincích v českých médiích často negativní. Vzniká tak negativní obraz cizinců, který posiluje předsudečné očekávání recipientů. Tyto negativní zprávy se navíc často, především v bulvárních médiích, vyznačují tzv. titulkovou xenofobií, tj. uváděním národnosti jako podstatného atributu pachatele či oběti i tam, kde to podstatné není, např. „*Poláci kradli*“.⁴ Toto označování etnickou kategorií utvrzuje čtenáře v názoru, že jsou ohroženi čímsi zvenčí a že negativní věci se týkají především „cizího světa“. V masových médiích, jejichž hlavním cílem je atraktivnost, senzačnost a vysoká prodejnost, je obraz cizinců často negativní také proto, že negativita je jedním z faktorů, který má čtenáře přilákat.

⁴ Blesk, 15. 8. 2001, s. 7.

V případě uměleckých textů je situace poněkud jiná. Ačkoli beletrie také ovlivňuje mínění recipientů, není to obvykle její primární cíl. Autor není nucen k vyzdvihování negativních stránek života a stručné, jednoznačné interpretaci. Při utváření obrazu cizince v literatuře je klíčová osobnost autora, jeho text obvykle odráží jeho osobní názory, stereotypy, a tudíž i reflexi interkulturality (Karhanová, Kaderka, 2003).

Jádrum představované disertační práce by se měla stát analýza pojetí interkulturality v současné české literatuře. Cílem je sledovat, jak se fenomén multikulturní společnosti odráží v dílech moderních českých autorů, jak autoři interpretují rozdíly mezi jednotlivými kulturami, jak vnímají specifčnost jednotlivých národů, zda respektují stávající národní stereotypy nebo se pokoušejí vytvořit nové a jak vše promítají do svých postav a jejich jednání.

Analýza konkrétních textů bude orientována na dva aspekty. Prvním z nich je vytváření obrazu cizince v české literatuře, přičemž pozornost bude zaměřena jak na prostředky literárněvědné (téma, motivy, typ hrdiny apod.), tak na prostředky lingvistické (výrazové prostředky a textové postupy, např. volba neutrálních či expresivních typů pojmenování, užívání přezdivek, zdrobnělin, využití obrazných a frazeologických pojmenování apod.). Oba tyto typy prostředků se navzájem doplňují a společně umožňují autorovi podat komplexní obraz literární postavy.

Druhým aspektem sledovaným v beletristických textech bude vytváření obrazu Čechů z pohledů cizinců čili zaznamenání toho, jak si čeští autoři myslí, že je náš národ vnímám představiteli jiných kultur, a opět jejich autorské promítnutí tohoto pohledu do díla s využitím výše zmiňovaných prostředků. Práce by se tak měla dotýkat problematiky interkulturality, interkulturní komunikace a interpretace, národních stereotypů a autostereotypů. Lze předpokládat, že bude zachyceno, jaké typy interkulturních vztahů a jaká konkrétní etnika jsou českými autory kladena do popření a jakých prostředků a postupů na všech rovinách textu autoři k vytváření příslušných obrazů cizinců používají. Domnívám, že vhodnými představiteli současné české literatury by pro potřeby této práce mohli být Emil Hakl, Michal Ajvaz, Petra Hůlová, Jáchym Topol a Jiří Hájíček.

Zvolené formy práce a užívané metody je možno rozdělit do dvou oblastí, stejně jako bude do dvou velkých oddílů rozdělen samotný text práce. První fáze práce na projektu, jejímž cílem je zpracování teoretického základu k problematice interkulturality, bude věnována důkladnému studiu odborné literatury, vyhledávání děl a teorií souvisejících s tématem, jejich percepce a následné zpracování. Druhá fáze zahrnuje analýzu konkrétních textů a úvahy nad jejich výsledky. Cílem disertace je jednak vytvoření uceleného souhrnu teorií týkajících se interkulturality, jednak obohacení problematiky o analýzu jejich konkrétních projevů v současných českých beletristických textech. Zamýšlený projekt je vzhledem ke zvolenému tématu aktuální a v oblasti lingvistiky nový. Protože existuje doposud málo příspěvků na dané téma, nejsou důkladně zpracovány základní pojmy a v českých knihovnách není příliš materiálů, ze kterých by bylo možno čerpat, bude práce dozajista obtížná, avšak ze stejného důvodu také zajímavá a snad i přínosná.

Literatura:

1. HRBEK, D. *Interkulturní komunikace*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2008.
2. JAKLOVÁ A. K základním pojmům interkulturní komunikace. In *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2007, s. 295-301.

3. JAKLOVÁ A. Interkulturalita a interkulturní komunikace. In *Člověk – jazyk – text*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2008, s. 61-64.
4. KARHANOVÁ, K., KADERKA, P. *Obraz cizinců v médiích*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. 2003. Dostupný z WWW: <<http://www.cizinci.cz/clanek.php?lg=1&id=121>>.
5. MARADA, R. *Etnická různost a občanská jednota*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
6. *Mosty do budoucnosti: Dialog mezi civilizacemi*. Brno: Doplněk. 2005.
7. NOVÝ, I., SCHROLL-MACHL S. *Interkulturní komunikace v řízení a podnikání*. Praha: Management Press. 1999.
8. PRŮCHA, J. *Interkulturní psychologie*. Praha: Portál, 2004.

INTERCULTURALITY AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Summary:

Theme „Interculturality“ is very important today. Modern society registers effect of globalization, nations are isolated no more, but they get into touch everyday. Then is necessary to be able to communicate properly. Theme „inteculturality“ is interdisciplinary and is researched by many sciences from many point of views and it's the reason, why is the basic concept of definition so difficult. Considerable attention is given to interculturality in economy, because in business relations is necessary to cooperate with peoples from different cultures. Studies revers to cultural differences, which can lead to serious misunderstandings. Very important in intercultural communication are stereotypes and prejudices. These prejudices are about foreign nations and about own nation too. These prejudice are demonstrated in written texts. Studies showed how are foreigners presented in czech media, but we are missing the study of foreigners presentation in literary, which reflects the interculturality too and influences the opinion of readers.

Key words:

interculturality, intercultural communication, stereotypes, foreigners presentation

Kontaktní adresa:

Mgr. Andrea Zahradníková, Filozofická fakulta JU, Na Mlýnské stoce 35, 37001 České Budějovice, zahradnikova.andrea@gmail.com, 608 911 183.